

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ І ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СПЕЦИФІКИ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА (I–XI СТ.)

CHRISTIAN DUALISM AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE SPECIFICS OF THE POLITICAL SPHERE OF EVERYDAY LIFE OF SOCIETY (I-XI CENTURIES)

Лукашенко А.І.,

*кандидат історичних наук, доцент, докторант
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

У статті простежено специфіку впливу християнської ідеології на формування політичної системи доби раннього середньовіччя. Також з'ясовано особливості духовно-політичного симбіозу та його впливу на повсякденне життя суспільства. Виявлено створену правлячою духовно-політичною елітою систему правопорядку.

Ключові слова: Церква, християнський дуалізм, влада, християнізація, імперія, католицизм, православ'я.

В статье прослеживается специфика влияния христианской идеологии на формирование политической системы эпохи раннего средневековья. Также выяснены особенности духовно-политического симбиоза и его влияния на повседневную жизнь общества. Выявлена созданная правящей духовно-политической элитой система правопорядка.

Ключевые слова: Церковь, христианский дуализм, власть, христианизация, империя, католицизм, православие.

The article traced the specific influence of Christian ideology in shaping political system early medieval era. Also found especially spiritual and political symbiosis and its impact on the daily life of society. Discovered created by the ruling spiritual and political elite system of law and order.

Key words: Church, Christian dualism, power, Christening, empire, Catholicism, Orthodoxy.

Постановка проблеми. Проблема влади і релігійності завжди була актуальною не тільки у наукових колах, але й серед широких верств населення. Моральне обличчя політичної еліти завжди цікавило і цікавить громадськість. У період глобалізаційних процесів у світі та державотворчих перетурбацій в Україні актуальним є вивчення джерел християнського вчення, на основі якого і будувалася політична влада. Саме на ранньохристиянській інтерпретації святого писання створювалася тогочасна вертикаль влади, принцип якої можна відстежити і понині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню згаданої проблематики присвячено чимало праць когорті дослідників. Так, питання політичної влади у системі координат християнства

розглядали Августин Блажений, Тертуліан. Аналізом впливу духовного начала на повсякденну історію, зокрема – на політичну еліту та Церкву, займалися такі вчені, як Ж. ле Гофф, А. Гуревич, Н. Тальберг, А. Шураки, М. Еліаде, Ж. Мінуа та ін. [1]. Проте нині залишається відкритим питання механізму використання Церквою та світською елітою ідеології християнського дуалізму.

Формулювання цілей статті. Мета даної статті полягає у виявленні основних методів і прийомів експлуатації ідеології християнського дуалізму у становленні могутнього інституту світської та духовної влади.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до розгляду світської влади, для початку розглянемо правову основу,

у межах якої існувало тогочасне суспільство. Власне саме юридичне поле чітко відображає сутність моделі духовно-світського симбіозу влади. А юридичні засади, у свою чергу, формувалися на основі світоглядних християнських поглядів, стрижневою ідеєю котрих є дуалізм. Так, загальний характер права, як і всіх інших життєвих компонентів, у середні віки великою мірою визначався християнським ученням. Церква була провідником демократичної концепції права, що мала біблійну основу, а саме – спиралася на послання апостола Павла. Його теорія божественного права висувала тезу про загальне панування закону, встановленого Богом. Акт хрещення, перетворення «тваринної людини» у християнина, вірного члена церкви, сприймався як нове народження. Член товариства вже не *homo naturalis*, а *homo christianus*. Хрещення, що являло собою особливий спосіб інституціоналізації індивіда у середньовічних колективах, накладало на нього правові зобов'язання, порушити які він не міг, але участі у створенні яких він не брав. Право взагалі не створюється людьми, воно – встановлюється Богом (*lex est donum Dei*). Члени Церкви як спільнота вірних, яка охоплює і духівництво, і мирян, не рівні між собою: духівництво стоїть вище мирян, у середовищі яких знову-таки немає рівності, бо в усіх них – різні «заслуги» перед Богом, хоча за природою люди всі рівні. Ієрархія заслуг і служб допускає неоднакові права індивідів. Становище людини у суспільстві ґрунтується на його службі. Вище положення займає Богом встановлений монарх, а людське тіло – мікрокосм – душею, так і політичним тілом управляє монарх, ставлення якого до підданих можна вподібнити ставленню голови до членів. Влада монарха не залежить від волі керіваних. Він підпорядкований одному Богу і служить тільки йому. Але Церква наголошувала, що монарх Божою милістю несе відповідальність перед нею, бо лише Церква сповіщає Божу волю. Государ не пов'язаний жодними земними законами.

Усі піддані отримують закон від государя і зобов'язані йому цілком коритися як особі, що отримала помазання Боже. Злочин проти государя – зрада і гріх, тим самим злочинець ображав представлену у монарху Божественну силу. Так, саме це давало змогу насаджувати власні порядки й управляти масами. Наприклад, у зв'язку з масовим закріпаченням селян на початку IX ст. посилювалися масові хвилювання.

При Карлі Великому і його наступниках було прийнято низку постанов проти бунтівних селян. Капітулярій 810-811 рр., погрожував озброєним селянам, що збирали свої ополчення. Капітулярій «Про справи, що розглядалися з єпископами і абатами від 811 року» був спрямований проти змов озброєних осіб. Капітулярій 821 року вимагав від сеньйорів, щоб вони перешкоджали їх закріпаченим боротися з господарями. Приблизно тоді ж було прийнято Диденгофський капітулярій, про який ідеться нижче: «Щодо змов, хто б не осмілювався їх організувати, якою б клятвою вони не скріплялися, ми виносимо потрібне рішення. По-перше, де б унаслідок цього не було вчинене зло, винуватці цього караються, помічники ж їх караються по одинці, окремо один від одного, бичами і їм вириваються ніздрі. Якщо зло не буде вчинено, то все-одно вони караються бичами і по черзі виривають один в одного волосся...» [2]. Подібна ситуація склалась і у північній Європі, про що свідчить такий документальний факт: «І щоб зберегти ці рішення, на кожних зборах бунтуючого народу обирали по 1-2 уповноважених, котрі винесли б на загальнодержавне обговорення хвилюючі питання <...> відрубавши їм руки і ноги, відіслав до однодумців. Заспокоєні у такий спосіб селяни поспішили повернутись до сільськогосподарських робіт» [3].

Але водночас у середньовічну добу ми знаходимо джерела, які об'єктивно пояснюють причини повстань і бунтів: «Ми називаємо повстанцями тих, кого самі змусили стати злочинцями. І вони змушені були захищати своє життя, після того як побачили, що абсолютно втратили сво-

боду» [4]. Так, очевидним є таке: не згода, а безумовний послух, вірність підданих – основний інгредієнт права. Піддані не можуть впливати на право внаслідок своєї необізнаності і відсутності розуму. Крім того, суверен навіть має верховенство (*dominium*) над власністю підданих і розпоряджається нею в інтересах громади. В основі таких ідей лежала думка про пріоритет загального блага над інтересами індивідів, що і гарантував Государ. Право, як і «суспільне тіло», безсмертне, тоді як людина смертна. Істотним є благо цілого, а не окремого індивіда. Останній мислився цією теорією повністю поглинутим суспільством – великим єдиним організмом, в якому кожен член виконує певну функцію, має власне покликання (*vocatio*). Індивід, отже, не існує сам для себе. Важлива не особистість, а обіймана ним посада, служба, яку він несе. Таким чином, право конкретизується в образі правителя – втіленні ідеї права. Лише церква компетентна вирішувати, в яких випадках монарх, який зловживав своєю владою, перестає бути Божим ставлеником і слугою. Відомо, що ідеологи папської теократії намагалися на практиці, і не завжди без успіху, здійснювати ці принципи: така була політика пап Григорія VII та Інокентія III. Однак ідеологи необмеженої монархії Божою милістю стверджували, що король не підвладний Церкві і є земним втіленням Бога. Священна природа влади імператора і короля легко пояснювалась уявленням про те, що спільність людей і влади включає у себе Бога. Знаходимо яскраве підтвердження тотальності духовно-світського синкретизму у насаджуванні панування: «Хто ввірветься у церкву силою або візьме звідти щось силою або потаємно, або спалить церкву, буде покараний смертю. Таким же чином карається смертю будь-хто, якщо вб'є єпископа, пресвітера або диякона. Хто з племені саксонського буде ухилитися від хрещення, не з'явиться для здійснення над ним таїнства, буде покараний смертю. Піддається смертній карі кожен, хто порушить вірність королю. Так

само буде покараний кожен, хто вб'є свого господаря або господиню» [5].

Христа нерідко зображували як государя. Акти коронації земного правителя незмінно супроводжувалися релігійними ритуалами, конкретно і зримо виражали божественний характер його влади. Оскільки джерелом права вважався Бог, то звідси випливало, що право не може бути несправедливим чи поганим, воно – добро, благо за самою своєю суттю. Право і справедливість – синоніми. Злим, поганим може бути лише порушення права. Подібно до того, як зло у світі вважалося недоліком блага, так і несправедливість породжувалася незастосуванням права. При цьому було дотримано всіх зазначених його ознак: право повинне бути розумним, служити благу всіх і належати до компетенції влади, яка його проголошує. Настільки ж невіддільною ознакою права була його старина. У своїй повноті як ідея право відображене у моральній свідомості, і з неї черпаються ті чи інші правові норми, з якихось причин ще невідомі людям. Право не виробляють знову, його «шукають» і «знаходять». Так, закони англосаксонського короля Альфреда розпочинаються з довгого вступу, що містить десять заповідей та інші біблійні настанови, а також короткий виклад історії апостолів і рішення церковних соборів, вселенських і англійських. Власну законодавчу діяльність Альфред оцінює дуже скромно: «Я не наважився записати багато свого, бо не можу передбачити, що саме знайде схвалення у наших наступників». Ідея про те, що правитель повинен піклуватися про охорону наявного права, бути милостивим і справедливим, пронизує численні середньовічні «Королівські зеркала», які містили повчання монархам і роблять акцент на їх індивідуальних якостях. Це й природно в епоху, коли королівська влада ідентифікувалася з особистістю государя. Вступаючи на престол, король присягає праву. Ніякого особливого державного права середні віки не знають. Правитель повинен поважати звичай і правити від-

повідно до нього. Якщо він порушує закон, піддані не повинні підкорятися несправедливості. «Людина зобов'язана чинити опір своєму королю і його судді, коли незабаром той творить зло, і повинен перешкоджати йому всіма способами, навіть якщо він доводиться йому родичем або паном. І цим він не порушує своєї присяги вірності», – зазначало «Саксонське зеркало». Ісидор Севільський наголошував, що король – той, хто чинить по справедливості, – інакше він не король (*Rex eris si recte facies, si non facias, non eris*). Злісне порушення права государем позбавляє його законних підстав влади та звільняє підданих від присяги, яку вони принесли йому. Обов'язок дотримуватися права впливає не з договору, а з уявлення про універсальну силу права, якій усе підпорядковано. Отже, право пов'язує всіх, воно, власне, і є загальним зв'язком людей. Цей принцип докорінно суперечить теократичній концепції, згідно з якою князь стоїть вище закону і підвладний одному Богу. Проте, отримуючи у певних випадках право опору незаконному правителю або государю, який не виконує своєї законної місії, народ не має права змінювати форму правління; на зміну старому монарху повинен прийти новий. При цьому государ повинен мати спадкові права на престол і отримати згоду на помазання з боку духовництва та здобути підтримку знаті. Підтвердження цього знаходимо у Григорія Турського: «Коли Хлодвіг був у Парижі, то таємно послав до сина Сигіберта (король рипуарських франків), щоб сказати йому: «Батько твій старий і кульгає на хвору ногу. Якщо він помре, тобі за правом дістанеться разом з нашою дружбою його королівство». Тоді той, сповнений бажання стати правителем, планує батьковбивство... Але за божим правосуддям сам потрапив до ями, котру вирив для свого батька...» [6]. Урешті, за свідченнями Григорія Турського, люди Хлодвіга вбили батьковбивцю, а сам Хлодвіг використав цю ситуацію у власних інтересах, виступивши перед народом убитих ним же лідерів: «Стосовно

мене, то я у цій справі не учасник, тому що не можу проливати кров своїх родичів і чинити такі грішні справи. Але якщо вже так сталося, то ось вам моя порада: зверніться до мене, щоб бути під моїм захистом» [7].

Принцип верховенства права та справедливості і незалежності їх від монарха виявлявся у практиці середньовічної юстиції. Так, хоча в Англії судді були на державній службі, вони проявляли незалежність від государя і не перетворювалися на простих виконавців його волі: у випадках, коли закон і звичайне право суперечили волі короля, королівські судді ставали на бік права. Цей же принцип лежав в основі виступів феодалів проти королів, які порушували право і звичаї країни. Відомо, що «Велика хартія вольностей» стала наслідком такого виступу англійських баронів і лицарів, що вважався цілком законним і впливав з самої сутності правових порядків в Англії. Внесення у «хартію» постанови про створення комісії з двадцяти п'яти баронів, які не тільки повинні були обмежувати владу короля, але у разі порушення ним «хартії» зобов'язані були витіснити його зі зброєю в руках. З точки зору середньовічної свідомості у понятті законного повстання (*bellum iustum*) не було нічого парадоксального. У нормальних умовах піддані підпорядковані своєму законному государю. Але їх покора виражається не стільки у пасивній слухняності, скільки у вірності. Відмінність вірності (*fidelitas*) від простої покори полягає у наявності певних умов, при яких «вірні» служать своєму пану, і в елементі взаємності: васал Християнський дуалізм і його вплив на формування специфіки політичної сфери повсякденного життя суспільства (I–XI ст.) зобов'язаний вірністю панові, а той, у свою чергу, бере на себе зобов'язання перед ним. Поширена точка зору, що взаємини між сеньйором і васалом будуються на договорі. Однак таке розуміння соціальних зв'язків середньовіччя частково їх модернізує, уподібнюючи феодальні взаємини буржуазному

контракту. Насправді, в основі зв'язку вірності і заступництва лежала ідея підпорядкування закону і правителя, і керованих: вірність обох сторін була їхньою вірністю праву. Власне, вони присягали на вірність не тільки один одному, але й тому вищому принципу, якому були підпорядковані. Оскільки право мислилося як старовинне, саме посилення на старовину надавало йому авторитет. «Не зрушуються з місця каменів, які встановив твій батько – вчив монах V століття Вінцент Лерінський. Бо якщо нововведення треба уникати, то давнини слід триматися; якщо нове нечисте, то старе вчення святе». Статичність – основна риса середньовічної свідомості. Ідея розвитку, як ми переконалися вище, йому чужа. Світ не змінюється і не розвивається.

Найдревнішими і найвпливовішими факультетами у середньовічних університетах, разом з богословськими, були юридичні. Рецепція римського права в Європі, породжена цілим комплексом соціальних, економічних і політичних причин, справила величезний вплив на всі боки суспільного життя. Право розумілося не тільки як загальний стан суспільства у цілому, але одночасно і як найважливіша ознака кожного його члена. Люди характеризуються насамперед своїм правовим статусом. Як і у варварському суспільстві, при феодалізмі статус невіддільний від особи. Зазвичай статус був спадковим і від батька діставався синові. Однак він міг бути змінений. Наприклад, селянин, який пішов від сеньйора до міста, отримав особисту свободу і, зробившись бюргером, членом міської громади, цеху, змінював власний статус. Будь-хто з вільних і навіть залежний, принісши омаж – присягу вірності сеньйору, міг стати лицарем і набував належні лицарству юридичні права. Мирянин, прийнявши священство, вступав до кліру – особливої правової групи, яка користувалася спеціальними привілеями. Тому середньовічні станові та інші правові категорії населення не являли собою застиглих замкнутих каст із забороною переходу з однієї в іншу.

Соціально-правова мобільність у феодальному суспільстві була досить велика. Але істотною рисою правового статусу людини у середні віки було те, що статус – успадкований чи набутий – як і раніше залишався безпосередньо пов'язаним з внутрішньою природою людини і, згідно з уявленнями тієї епохи, впливав на його моральний вигляд і суттєві риси його характеру, визначав його сутність.

У праві соціальні статуси нерідко описуються у моральних категоріях. Знатних іменують «кращими», «достойними», тоді як простолюдини фігурують під іменем «низьких», «підлих», «гірших». Суспільство, згідно із середньовічними законами, ділилося на «благородних» і «чернь». Статус людини залежить, насамперед, не від його майнового стану, а від того, якими правами він володіє. Найбідніший дворянин вище найбагатшого городянина, бо гроші і навіть володіння земельною власністю не дають офіційного визнання і широких прав – необхідне благородне походження або монарша милість для того, щоб бути знатним і повноправним. Феодальне суспільство – суспільство станове. При подібних установах щодо права його роль у системі суспільних зв'язків була справді величезна. Середньовічне право не було внутрішньоузгоджене і давало привід для різних тлумачень і тяжб. Справедливість не була зорієнтована на істину у сучасному розумінні: істинним вважали те, що було доведено у суді за допомогою клятв і присяг, неухильного дотримання всіх призначених звичаєм процедур. Клятвам, ритуалам, ордаліям і поєдинкам вірили більше, ніж будь-яким речовим доказам, бо вважали, що у присязі розкривається істина і урочистий акт не може бути виконаний усупереч волі Бога. Найменше відхилення від прийнятої формули означало одне: збився з тексту той, хто не правий, і Бог не допускає, щоб винний виграв тяжбу. Істина могла бути явлена тільки в абсолютно чіткому і нічим не порушеному формалізмі судового процесу. Так, підтвердження цього знаходимо у Законі про ордалії [8]: «Якщо ордалія прово-

диться водою, то нехай вона буде розігріта до кипіння... Якщо звинувачення просте, то рука повинна бути опущена у воду до зап'ястя, а якщо звинувачення тяжке – то до ліктя» [9]. Як помічаємо, на таких «божественних судах» забувалися деякі християнські істини, зокрема: «Не суди та несудимий будеш»; «Люби ближнього свого як самого себе». Говорячи про середньовічну фальсифікацію документів, М. Блок наголошує на парадоксі, що полягає у тому, що з поваги до минулого у середні віки прагнули зобразити його не таким, як воно було, а таким, яким воно повинно було б бути. До підробки вдавалися і окремі особи, і релігійні та світські установи, які прагнули довести власну респектабельність і законність. Заснування Паризького університету датували ще до часів Карла Великого, а Оксфордський був заснований ще при королі Альфреді, Кембридж – при легендарному Артурі. Унаслідок неісторичності мислення документи підробляли не у стилі того часу, до якого вони нібито належали, а у стилі свого часу. Середньовічні хроністи незмінно проголошували істину своєю головною метою. Тим часом їх твори нерідко наповнюють фантастичні відомості і вигадки, не кажучи вже про те, що багато чого вони замовчували. Очевидно, істина з тодішньої точки зору являла собою щось інше, ніж наукова істина нового часу: вона повинна була відповідати ідеальним нормам. Релігійний умонастрій епохи сприяв появі пророків, вождів і божих посланців. Люди жили в атмосфері чуда, що вважалося повсякденною реальністю. Самостійно мисляча особистість була розвинена порівняно слабо, колективна свідомість домінувала над індивідуальним. Віра у слово, зображення, символи була безмежна і не зустрічала жодної критики: за цих умов фальсифікація мала великий успіх. Легковірність середньовічних людей загальновідома. Віра у вигадки про тварин, які розмовляють і про відвідини людей нечистою силою, у видіння і чудесні зцілення,

поклоніння мощам та іншим священним предметам, схильність пояснювати соціальні явища положенням небесних світил і інші надприродні знамення та багато іншого не дивують, якщо пам'ятати про панування релігійної ідеології, про неуктство і неграмотність переважної маси населення, про відсутність наукового мислення і регулярних засобів інформації. Тяжке життя забитого селянства неминуче породжувало сподівання на чудесну допомогу. Середньовічні люди вірили не тільки у Страшний суд, який настане у «кінці часів», але й у негайні божі карі і нагороди. Тому пояснення потребували не чудеса, а їх відсутність. Так, знаходимо у джерелах: «Усі очікували рішення служителів церкви, щоб підкоритися їм з таким же послухом, якби голос з неба промовляв, оскільки страшила людей пам'ять про лиха минулого часу (Рауль Глабер має на увазі голод 1027 року) А святі місця по всім церковним областям шанувати, щоб з вечора середі і до ранку понеділка ніхто зі смертних не смів будь-що віднімати силою. Тому, хто осмілиться це здійснити – смертна кара, або вигнання» [10].

Висновки. Отже, симбіоз політичної і духовної влади освятив божественною природою государів і духовних лідерів, а гріховність викорінював винятково у простих смертних. Синтез духовного і політичного передбачав підпорядкування європейських народів єдиній ідеології християнства, завдяки якій можна було маніпулювати населенням, звинувачуючи його у гріховності і обіцяючи рай у потойбічному житті, за послух реальній земній владі. Так, у дійсності інститут духовної влади перетворився в епіцентр гордині та мирської гонитви за наживою, про що красномовно свідчать наведені вище факти. Система права того часу відображала подвійні стандарти: всездозволеність для церковної та світської влади, яка нехтувала біблійними чеснотами і заповідями, насаджуючи християнство разом із закабаленням населення у систему феодалізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Минуа Ж. Дьявол. М.: Астрель, 2004. 119 с.; Тальберг Н. История христианской церкви. К., 2004. 352 с.; Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том 3: От Магомета до Реформации. URL: http://www.gumer.info/bogoslov/Buks/Relig/Eliad_4/13.php; Шураки Андре. Жизнь людей Библии. М.: Молодая гвардия, 2004. 264 с.; Гуревич А.Я. Культура и общество Средневековой Европы. М., 1989. 256 с.; Августин Блаженный. Сповідь. К., 1994. 268 с.; Апологетические сочинения Тертуллиана. Апология: пер. Н. Щеглова. Отцы и учителя Церкви III века. Антология. М., 1996. Т. 1. 448 с.
2. Диденгофский капитулярий. Из истории средневековой Европы. М., 1957. С. 169–170.
3. Гийом Жюмьежский. История норманнов. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1. С. 643–644.
4. Сальвиан. О правлении Божьем. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1. С. 80–81.
5. Капитулярий об областях Саксонии. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. М., 1961. С. 33–34.
6. Григорій Турський. Історія франків. Війна франків з вестготами. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1.– С. 107.
7. Там само. С. 109.
8. Ордалія – це суд божий, при якому забобонні середньовічні люди вирішували хто правий, а хто винний, випробовуючи людей фізичними муками, а потім дивилися «що показав Бог».
9. Закон об ордалії. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. М., 1961. С. 491–492.
10. Противодействие феодальным войнам. Хроника Рауля Глабера. Социальная история средневековья / под ред. Е.А. Косминского, А.Д. Удальцова. М.; Л., 1927. Т. 1. С. 249–250.